

ADATOK A MAGYAR TANÍTÁSI NYELV FEJLŐDÉSTÖRTÉNETÉHEZ

1527—1790.

I.

1. A magyar tanítási nyelv fejlődéstörténetének vizsgálata a magyar nyelvtudomány-történet szempontjából is fontos feladatunk. Értékes adatokat kapunk e kérdés vizsgálatában a magyar irodalmi nyelv fejlődésének, illetőleg történetének rajzához is. PAIS DEZSŐ méltán hívta fel a figyelmünket arra, hogy a magyar irodalmi nyelvnek mint egységes nyelvtípusnak a kialakulásában fontos szerepet játszott az iskola is. Az iskola ugyanis „a műveltségnek nemcsak terjesztésében, hanem egységesítésében is fontos tényező, s így a műveltség fő hordozójának, a nyelvnek egységesítésében, kiegyenlítésében jelentékeny szerepet játszik”.¹

Ez a dolgozatunk a magyar nyelv jelentőségének, mind nagyobb szerephez juttatásának vonalában, *a magyar tanítási nyelv követelése irányában is előre mutató szálakat kívánja felfejteni.* Önálló forráskutatások alapján elsősorban a XVI. és XVII. századi írásoknak az anyanyelven való oktatás fontosságát felismerő és propagáló kezdeményezéseit, megjegyzéseit és elmélgedéseit szedjük rendbe. Különösen értékelni kívánjuk a magyar nyelvű reformációnak a nemzeti nyelvnek tett engedményeit és magyar nyelvű gyakorlatát. Azután, azokról a XVIII. századi programszerű elgondolásokról kívánunk röviden megemlékezni, amelyek a magyar tanítási nyelv követelését az egész nemzet művelődésének és polgári haladásának előfeltételei között kívánták láttatni.

2. Feldolgozásunk menetét két fontos szempont kiemelése irányítja. Az a felismerés ui., hogy eredményesen tanítani, szélesebb néprétegeket oktatni, azaz nemzeti műveltséget fejleszteni és terjeszteni elsősorban az anyanyelven való oktatással lehet, hiszen „akár a kűfalnak szóljanak deákul, akár a paraszt embernek, egyaránt értik mindketten...” (OZORAI IMRE: *De Christo...* 1535.), egyrészt alkalmat adott e kérdés felvetőinek arra, hogy a nyelv és a társadalom összefüggésének szükségse-

rű felismerésében e problémához szervesen kapcsolódó társadalom- és művelődéspolitikai vonatkozásokat is felvessenek (a feudális, egyházi ideológia elmarasztalása, a hazai iskolák deák műveltségének kritikája, a nép műveletlenségének társadalmi gyökerei és okai stb.), másrészt természetesen igen sok nyelvi kérdést is érintenek, a nyelvről való gondolkodásuk és elmélkedésük keretében, s ébredező nyelvtudatuk a nyelvnek a magyar nyelvközösségben betöltött legfontosabb funkciójának felismeréséig tárgult: magyar nyelven is lehet a dolgoknak nevet adni, „lehet rajta írni, beszélni“ (Bessenyei), lehet magyarul is irodalmat és tudományt művelni.

3. Miért volt fontos és haladó lépés az egymás után következő nemzedékeknek az *anyanyelv fontosságát kiemelő* felismerése a magyar tanítási nyelv szempontjából is? Elsősorban azért, mert a latin nyelv, a „tudós deákn nyelv“, az uralkodó osztály és az egyház hivatalos és társalgási nyelve sokak szemében felsőbbrendűnek tetszett. Egyesek meg egyenesen azt állították, hogy a tudományok művelésére egyedül alkalmas nyelv. Az anyanyelv fontosságát felismerő és kiemelő megjegyzések ennek cáfolatát adták, és arra az összefüggésre is ráirányították a figyelmet, hogy amennyiben a latin nyelvben és a deáki tudományokban látjuk egyecül a magasabb műveltség hordozóját és tartalmát, akkor ezzel a latinul nem tudó, a „deáktalan községet“, a népet, a nemzet számosabb részét eleve kizárjuk a magasabb művelődési lehetőségekből. Másrészt alapot és alkalmat adtak a magyar nyelv grammatizálására, s a latin grammatikák merev szematizmusának felszámolására, de kérdésessé tették a latin nyelv kizárólagos terminológiai illetékességét is: „... nagy segítség“ a műszók magyarítása, (Mikolai Hege-düs), „... alig lehet olly cölog, munka vagy tselekedet, a’ mellynek illendő Magyar nevet az értelmes ember mind-járást nem találhat...“ (Geleji Katona).

Azt sem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a magyar nyelvűség jelentőségét kiemelő írások és a magyar nyelvű írásgyakorlat anakronizmusná tette lassan a latin nyelv használatát is és szorította háttérbe a hazai latin nyelvű irodalmat.

4. Nem véletlen az sem, hogy a magyar nyelv problémáját az *ébredező magyar nyelvi öntudat* már a kezdő lépések megtételekor az anyanyelvi oktatás és az egyetemes magyar műveltség fejlesztése és terjesztése, tehát a tanítás és nevelés kérdései irányában is felvetett programként állította előtérbe.

PESTI GÁBOR kérdésfeltevése ilyen összefüggésekben válik valóban úttörő jelentőségűvé: „Cur, quae so, non liceat mihi

és elmélkedése is elsősorban a fentebb vázolt összefüggésekben nyer valódi értelmet: „Habuimus thesaurum hunc linguae patriae hactenus absconditum, quem nunc primum repertum erui-
mus, in lucemque proferimus, quo si frui non recusaverimus, brevi (ut spero et opto) ex inopibus divites evademus abunde”. (Eddig el volt rejtve előttünk a haza nyelvének ez a kincse, a most megtalált kincset kiástuk és napfényre hoztuk: ha ezzel élni nem vonakodunk, rövidesen (amint remélem és kívánom), dúsgazdagokká leszünk).³ Ismét csak ebben az összefüggésben fontos megemlíteni számunkra BORNEMISSZA PÉTER Electrája utószavának ez a kitétele: „... notum est Hungaricam linguam iam a paucis annis scribi coepisse...”, „... tudott dolog, hogy már néhány éve elkezdtek írni magyar nyelven és ezt nekünk Cicero és minden műveltebb nép példájára napról napra fontosabb okokból teljes erőnkkel művelnünk és gazdagítanunk kell...”.⁴

5. Íme a felfejtett első szálak is arról tanúskodnak, hogy a magyar nyelvűség kérdése az anyanyelvi oktatás és a népművelés irányában is felvetett program volt.

Ezek a szálak azután megszakítás nélkül, bár nem tudatosan és egymásból fejlődően, következetesen vezetnek el COMENIUSON, APACZAI CSERÉN, MISZTÓTFALUSI KISSEN, BESENYEIN és REVAIN át az 1790-es évek nyelvmozgalmaig, amiben a magyar tanítási nyelv követelése már határozottabban népünk nemzeti művelődésének, polgári fejlődésének és politikai függetlenségének előfeltételeként széles társadalmi alapon politikai programmá is érlelődött.⁵

6. A másik kiemelendő tény a magyar tanítási nyelv történetének vizsgálatában a magyar iskolázás szervezetének és tartalmának nagymérvű összefonódása az egyház nevelési szempontjainak és céljainak szolgálatával. Az alsófokú oktatásban, a falusi kisebb iskolákban magyar nyelven folyt ugyan a tanítás, de csak az alapelemeket, „az olvasás eleit”, az írás-olvasást tanították, és csak azért, hogy a község is olvashassa a szentírást. Ahogyan DÉVAI BIRÓ MATYÁS írta: „Az írásra abbetücnec esmerete és az oluhasnac tudása vtonc. Meg kell azért azt nekönc tanulnonc, hog oluashassuc minnâian az szent írást...”, (Ortographia Vngarica: 1549.).

A nagyobb falusi iskolákban és a városok iskoláiban már alárendeltebb szerepet játszott a magyar nyelv. Az itt tanult ifjakat hamar belekapatták a latin nyelv tanulásába is. A latin nyelv erőszakolásának azután komoly következményei let-

tek: „Az iskolákban kezünkre bízott tanulókat alig tanítottuk meg az AB-abot és a BA-bát kiejteni, hogy már erőszakosan kezdtük fejekbe verni, hogy vermis féreg, venenum méreg, dies nap, sacerdos pap, gaudium öröm, unguis köröm, sat . . . , mellyel úgy elvettük a gyermek kedvét, hogy az éppenséggel neki unatkozván, minden tudományokhoz háttal fordulna.”⁶

Valóban hiteles ez a ténymegállapítás. — A latin nyelvnek tanítási nyelvvé erőszakolásával valóban bezáródott az ajtó a széles néprétegek számára a magasabb művelődési lehetőségek előtt már csak azért is, mert a leketlen szillabikáltatás kerengő útvesztőiben, és a latin grammatikai szabályok versbe foglalt összefoglalásainak üres verbalista memorizáltatásában leledzett iskolai oktatással kilúgozták még a tehetséges ifjabból is a tudományok iránti mélyebb érdeklődést és vágyat. Ezt a felismerést fogalmazta írásba BESSENYEI is: „Oh, mely sok talentumok hevernek most a porban, amelyek, ha született nyelveken formáltathattak volna, a hazának boldogságát nagyobb mértékben nevelhetnék.” (Jámbor szándék: 1781.).

A felsőbb iskolákban még a magyar beszéd is tiltva volt, s a deákok latin nyelven tanulták a tantárgyakat, latinul verseltek, adtak elő iskoladrámákat stb. Különösen a jezsuiták jártak elől a latin nyelv egyedüli tanítási nyelvvé erőszakolásában, illetőleg a latin tanítási nyelv konzerválásában. — Az 1599-ben kiadott *Ratio atque Institutio Studiorum Societatis Jesu* előírásainak szellemében hazánkban is erőszakolták a latin retorikai műveltséget, a leketlen verbalizmust, s elvként hangoztatták, hogy a szellemi képességek, készségek kifejlesztésének a latin nyelv a legfőbb eszköze, és egyéb nyelv, tehát a magyar nyelv sem alkalmas a tudományok művelésére. Erre az elvre épült rá szervesen a magyar iskolák tanterve is, de különösen az 1777-ben kiadott *Ratio educationis*, melynek gerince a latin nyelv tanítása, okolván azzal, hogy „a latin nyelv ismeretének a hiánya az elhanyagolt nevelésnek leghatározottabb bizonyítéka”.⁷

A „magyar birodalmi latin iskolák” szervezetének tárgyalása kapcsán, a „latin nyelv szükségességének” bizonyítására azt is megemlíti a *Ratio*, hogy már csak azért is szükséges a latin tanítása, mert a „latin nyelv jóformán már szinte *anyanyelvünk* és *sajátunk* lett . . .”

Bár a *Ratio* lehetségesnek tartja azt is, hogy a latin iskolák mellett olyan népiskolák is legyenek, amelyekben „a megszabott tantárgyakat a gyermekeknek *anyanyelvükön* adják elő, különös intézkedés nem történik a magyar nyelv tanítására vo-

natkozólag. A magyar csak egy a hazai nyelvek között. De a Ratio a német nyelv hasznos és a tanulásra igen alkalmas voltának sürű emlegetésével a hazai nyelvek sorában is elmossa a magyar nyelv jelentőségét és tanításának hasznát. A legfelsőbb fokon, az Akadémiákon is csak ajánlatosnak tartja a hazai nyelvek, közöttük a magyar nyelv gyakorlását is, „de nem lesz szükséges külön, rendes tanárokat alkalmazni e nyelvek tanítására“, hanem csak „a közös órarenden kívül megállapított” órában összehívott gyűlésen teremtsenek alkalmakat e nyelvek gyakorlására. Uralkodik tehát továbbra is iskoláinkban a latin nyelv, és erőszakolják mellé a német nyelv tanítását is „az Német Nyelvnek Közönségesen leendő bé vétele eránt Kiadott Parancsolat” szellemében.⁸

7. A latin nyelvű iskolai oktatás üres verbalizmusa, szócsatáinak formalizmusa és céltalan retoricizmusa azután egész nemzedékek gondolkozását is fertőzte. Erre is céloz RÉVAI MIKLÓS híres székfoglalójában: „Amikor magyarul beszélünk vagy írunk, akkor gondolkoznunk is magyarul kell. *Mi, akik latinok módjára latinul tanultunk meg gondolkozni*, helytelenül tesszük, ha ehhez a latin gondolkozáshoz idomítjuk a magyar nyelvet egészen az egyes szavaknak a visszaadásáig.”

Nem véletlen az sem, hogy a latin iskolák eredménytelenségének láttán gondolkodóink annyi hévvel fordulnak az anyanyelvi oktatás ügye felé, s ugyanolyan hévvel írják le elmarasztaló kritikájukat. Ebben a tekintetben is töretlen a vonal, bár alig tudnak egymásról a megnyilatkozók, vagy legalább is nem épülnek szervesen egymásra mint forrásra a megnyilatkozásaik, de közös bennük a valóság helyes látása, s a levont tanulság nyomában megszületett kiút megmutatása. Már COMENIUS is felteszi a kérdést: „De hát mit tanulnak a latin iskolákban? Mutatja az a nagy tudatlanság, amely valamennyi szabad tudományban, (a nyelvtan és a logika foszlányain kívül), továbbá a történelemben, bölcséletben, orvostudományban stb. általánosan mutatkozik”. (Gentis Felicitas: 1652.) BACSÁNYI és BESSENYEI egész századokat átfogó tapasztalat alapján fejtik tovább COMENIUS gondolatait: „Mikor nemes ifjaink hazajönnek az iskolákból és a Glis, Dis, Lissel, Grypsel semmire sem mehetnek, ... hol hallasz ezekről beszélni világi társaságokban? Corneiliust, Castelliot, Cicerót már nem recitálhat, azonkívül pedig semmit sem tud, ha csak magától nem olvasott és tanult.” (A holmi: 1779.)

Bacsányi tovább elemzi a következményeket: „Ifjaink húsz-harminc esztendőskorokban alig mentek tovább a retorikánál,

azaz nem tanultak egyebet deák szónál, és így mikor anyai nyelveken tanulván, már tudományra juthattak volna, akkor kezdettek először hallani, miként kellessék gondolkodni.”

A latin tanítási nyelv és a deák retorikai műveltség árnyékában megbúvó szellemi bénaság miatt nehezebben kapnak a magyar ifjak a tudományokra, még akkor is, amikor alkalmuk van anyanyelvükön művelődni. De a „konyha latinság” esztétikai ízlést rontó hatásáról sem szabad ebben az összefüggésben megfeledkeznünk. Igen tanulságos erre vonatkozólag ez a megnyilatkozás is: „... A tanulók kikerülvén az oskolából és mindent a deák nyelv szempontjából vizsgálván, a nemzeti Literaturát pedig meg nem ízelítvén, az *anyai nyelvnek édességét nem érzik, mivel benne az egész érzést és ízeletet a deákság (egy nyomorult konyha deákság) elfoglalta.*”⁹

Ha ilyen összefüggésekben tárul elénk a magyar nyelvűség, a magyar tanítási nyelv problémáját felvetők programja, erőteljesebben kidomborodik annak haladó jellege. Nem véletlenül hangzottatta már COMENIUS is: Ha anyanyelven tanulják meg ifjaink a tudományokat, akkor művelt lesz eszünk, kezünk és nyelvünk. (Gentis Felicitas: 1652.)

Ilyen összefüggésekben haladó kezdeményezés APÁCZAI CSERE Magyar Encyklopaediájának magyar nyelvűsége: „Arra törekedtem..., hogy a hazai nyelven írott könyvek nagy hiányát erőmhöz képest pótoljam; s legyen a tanuló ifjúságnak egyetlen könyve, amelyből hazai nyelven a tudomány minden fonalát kifejtheti.” (Magyar Encyklopaedia: 1653.)

8. A magyar tanítási nyelv fejlődéstörténetében igen jelentős állomások a magyar nyelvűség gyakorlatát propagáló és istápoló íróinknak e fontos kérdésnek népünk, illetőleg nemzetünk nevelésének és művelődésének központi kérdéseként beállító megnyilatkozásai. A továbbiakban éppen az a feladatunk, hogy számba vegyük és értékeljük a magyar tanítási nyelv szempontjából is fontos adatokat. Majd látni fogjuk, nagy az út attól a felismeréstől, hogy az „írás-olvasás nemcsak papnak való” (Szőnyi Nagy), BESSENYEI és kortársai tudatos programként vállalt és hirdetett intéséig: „Jegyezd meg e nagy igazságot, hogy soha a földnek golyóbisán egy nemzet sem tehetette magáévá a bölcsességet, mélységet, valameddig a tudományokat a maga anyanyelvébe bé nem húzta. Minden nemzet a maga nyelvén lett tudós, de idegenen sohasem. (Magyarság: 1778.)... A tudománynak kulcsa a nyelv, mégpedig a *számosabb részre nézve*, amelynek sok nyelvek tanulásában módja nincs, minden országnak *született nyelve*. Ennek tekéletességre való vitele

tehát legelső dolga légyen annak a nemzetnek, amely a maga lakosai között a tudományokat terjeszteni, s ezek által amazoknak boldogságokat munkálkodni kívánja..." (Jámbor szándék: 1781.)

Adatainkat úgy kívánjuk csoportosítani, hogy abból az is kitessék, a magyar nyelv problémája, az anyanyelvűség kérdése a kezdeti lépések megtételekor már társadalmi, politikai kérdés is, és sok olyan társadalom- és iskolapolitikai vonatkozást tár elénk, aminek ismerete nélkül nem tudunk pontos választ adni erre a kérdésre sem: A nyelvi probléma miért volt harci kérdés is egyúttal az uralkodó osztályok műveltségi monopóliuma bástyafalainak döngetésében. Ugyanakkor arra is választ kapunk, milyen ismert vagy nem ismert indítékokból táplálkozott MISZTÓTFALUSI kezdeményezése, BOD PÉTER, HORÁNYI ELEK, BESSENYEI és RÉVAI MIKLÓS „magyar nyelvjavító“, az „anyanyelv segedelmét ellátó“, a „magyar nyelv ékesgetésére“ rendelt társaságának eszméje, „jámbor“ szándéka.¹⁰

II.

1. Hazánk XVI. és XVII. századi gyarmati helyzetében, illetőleg a feudalizmus és az egyház haladás ellenes ideológiájának és politikájának uralma alatt a nép kettős elnyomás terhét kénytelen viselni: anyagi kiszolgáltatottsága mellé járult a szellemi, a kulturális elmaradottság nyomasztó érzése is. Ahogyan ezt SZIKSZAI BÁLINT, volt egri pap érzékeltette 1574-ben: „A zegen kossegek., *ki deákul sem tud* (azaz ki van zárva a művelődési lehetőségekből is. B. J.), sokra vagion gonfia es ez vilagi insegueben es munkaba zakad zegennek naika.” (Zykyay Hellopeus Bálint: Az Eгри eghaznak iratot Cath.: 1574.)

A magyar tanítási nyelv fejlődéstörténetének vizsgálója számára éppen ezért értékesek azok a megnyilatkozások, amelyek a hazai iskolázás és oktatás helyzetét a nép elmaradottságának és műveletlenségének tükrében állítják pellengérre, illetőleg marasztalják el. A feudalizmus iskola- és művelődéspolitikájának reakciós jellegét különösen tükrözi a magyar iskolák és az oktatás elmaradottsága és a latin nyelvű tanításhoz való merev ragaszkodása. A falusi iskolák helyzete különösen szomorú, az „írástudatlanság mocska“ elsősorban népünk, a számosabb rész fiait szennyezi. Még a feudalizmussal megalkuvó MÉLIUSZ JU-

HASZ PÉTER is elmarasztaló hangot üt meg a falusi iskolamesterek elszomorító társadalmi és gazdasági helyzetének látán: „Soc helien az szegen iambor tanetoc ehel hálnac, telhetlen neuket koltic, hog az ő bereket keric. Ha nem szant, kap, nem elhet. Ebbol immár e következők, hog a czep, kapa, vilagi munka elvonssza a tanulastol a szegen tanetokat, oskolac meg szunec: Mert az ország juuedelme, fostbe, fosuensegbe, Here, nema ebec, messezo pilisses barátokra, papokra, apattszakra, iatekra, tantszra, tekozlasra, hizelkodokre kel...lattiuk orszagonkba az Oskolac, tanetoc meg fogyassat...” (Válogatott praedikációk, Debrecen: 1563.)

A kulturális elmaradottság, az iskolázatlanság társadalmi okait feltáró megnyilatkozások különösen fontosak a magyar tanítási nyelv fejlődésének szempontjából is. Elsősorban azok az adatok forrásértékűek számunkra, amelyek a nép, a „deák-talan kösség”, „a gubás auditorium” iskolai oktatásáról, annak elmaradott állapotáról ejtenek szót —.

Amikor MIKOLAI HEGEDUS JÁNOS kesereg „a nép iszonyú tudatlansága” miatt, nem mulasztja el az elmaradottság társadalmi gyökereinek felfedését sem. Úgy látja, hogy e téren „a nép vezetőinek lelkiismeretlen nemtörődömségét” kell elmarasztalnia, mert pl. a főrendeknek, „kiknek szertelen magok szolgáltatása miatt a mi Nemzetünkben minden rendek csak a magok javát keresik”, nincs gondjuk a szegénységre kulturális téren sem. (Biblia tanúi: 1665.)

Egészen nyíltan fogalmazza meg az elmarasztalást PÁTHAI ISTVÁN is: „...sem úri renden, sem polgári renden nem kezdenek találtatni, kik Scholákat epetenenek, mind chak ebekre, maga torkára uisel gondot.” (Az Sakramentumokról: 1593.) A nép szószólói természetesen *magyar nyelvű* iskolákra gondolnak, kitetszik ez azokból a megnyilatkozásokból, amelyekben az iskolák tanítását, annak elmaradott formáját és tartalmát teszik pellengérré: „...néha a tanító vétke, hogy a

nép tudatlan” (Nánási L. István, Szű Titka: 1670.), mert „nem találtatván jó Magyar Iskola mesterek, s oly Deákokra, kik magyarul jól nem tudtak szorult a magyar kösség, mely miatt a jó magyar gyermekek is, kik azoktul olvasni és írni tanultak, megfogyatkoztak és vétkeztek némely magyar szókban...” (Illyés András: Keresztyéni Jóságos... 1688.)

2. Népünk legjobbjai szívesen tanultak volna. BEYTHE ISTVÁN is erről tanúskodik: „... némelyek örömet tanulnának, ha vóna kitul.” (Az Zentők Fő Innepiről: 1584.) Amikor a lelkiismeretesebbek a külföldi haladottabb állapotokkal is összehasonlítják a hazai helyzetet, kitör belőlük az óhaj: „Bár az mi nemzetünk is tudna olvasni, mint más idegen helyeken még csak az kis-dedek is jól olvasnak.” (Felső-Bányai Mihály: A Leleknek Uti Költsége: 1651.)

Az ijesztő analfabétizmus árnyékában volt bátorságuk az elmaradottság társadalmi okaira is rámutatni: nincsenek iskoláink, műveletlenek iskolamestereink, s a feudalizmus kulturálatlansága még azokat is a tétlenség mocsarába húzza le, akik tehetségesek, s az lenne a hivatásuk, hogy népük nevelői, tudósai legyenek. Erről ad szomorú képet MIKOLAI HEGEDÚS is: „... essék ki-fejezése panaszunknak a' Tudósok ellen is, akik többet tehettek volna, hogy sem sok híres emberek egyeb országokban, de ugyancsak úgy el-mulnak, valamit tudnak, a' rosda ötte-meg sokaknál a' Szép Girákat...” (Biblia Tanui: 1665.)

Az anyanyelven való tanítás kiszélesítésének gondolatát is igen gyakran felvetik. Az általános tankötelezettség követelésének eszméjét is magában foglalja pl. ez a megnyilatkozás: „... született nyelvünkön (férfiúi és asszonyi nemen levő) minden rendeket kellene olvasásra tanítani, s abban kellene falun, varasan buzgani a Tanítóknak...” (Szathmárnémethi Mihály: Sz. Dávid Psáltériuma: 1679.)

3. A magyar nyelven való oktatás, az írás-olvasás tanítás nagyobb méretű kiterjesztésének gondolatát felvetők külön is kimelik a *nőnevelés fontosságát* éppen az anyanyelvi nevelés területén. Két, számunkra is igen értékes megnyilatkozásra hívjuk most fel a figyelmet. PEECHI LUKÁCS egyik szép könyvében annak az óhajnak is hangot adott, hogy „... legyenek közönséges tanuló helec, mint az egeb nemzetec között niluan látyuc, hogy szép munkakra tanítyác az *leánzókat*, méltó volna is hogy minden varásakban affele helec volnanac... efele tanuló helecen pedig kivantatic, hogy az *tanító asszonyállatoc* az leanzókat, ha méltónac itelic lenni, oluoasni tanichac...” (Az Keresztény Szűzeknek Tisztes Koszoroia: 1591.)

Hasonló szellemben ír SZENCZI MOLNÁR ALBERT is, hivatkozik külföldi példákra, s vitatkozik azokkal, akik nem hívei a nőnevelésnek: „... *közrenden* való asszonyi állatok is indíttassanak az írás oluasasnac tanulására, és leánzó gyermekz-

kéiknek is tanítatására...” Nincs igazuk azoknak, „... az kik az írás-tudást ártalmasnak itelic lenni az asszonyi állatnak.” (Imádságos Könyveczke: 1621.)

III.

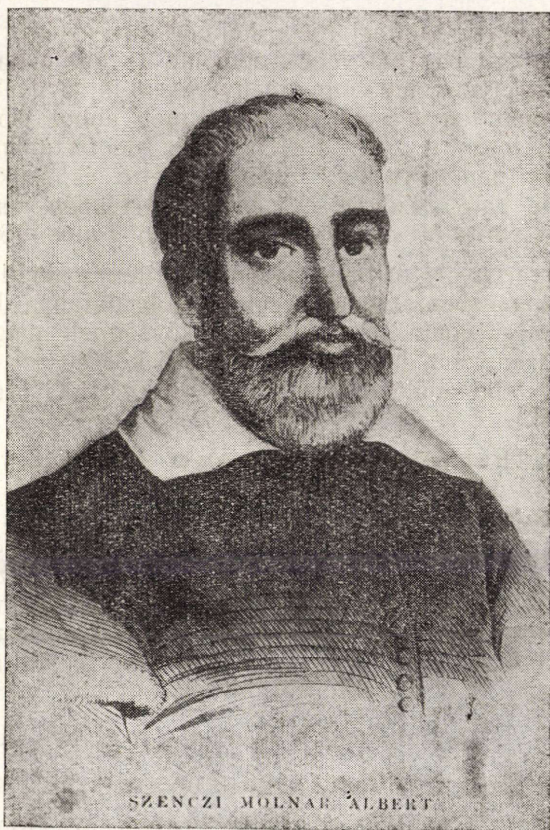
1. A magyar tanítási nyelv fejlődéstörténetének vizsgálója elsősorban nagy hasznát veheti azoknak az adatoknak, amelyek a nemzeti nyelvnek tett engedményt és a latin nyelv kiiktatását elengedhetetlen feltételként jelölik meg ahhoz, hogy népünk művelődjék, hiszen „... tized része is nemzetünknek a deák nyelvet meg nem értvén, a tudásra méltó és szükséges dolgoknak vele való közöletése annyi mértékben nem lehetett, mint illet, kívántatott volna...” (Szalárdi János: 1662.)

A magyar nyelv melletti hasonló szellemű kiállások eleinte vallásos mezben, egyházi célok szolgálatában kívánják a magyar nyelvűséget: A deáktalan községnek magyarul kell tanítani a szentírást, hogy a „jelen való kösség azt megérthesse és abból lelki épületet vehessen.” (Gönczi György: Énekes könyv: 1676.)

Amikor TELEGDI MIKLÓS arról ír, hogy „vagynak a kösség között is olyak, kik a *mi nyelvünkön való írást tudják olvasni, deákul pedig semmit nem tudnak*, akarnék ezeknek is szolgálni, annakokáért im magyarul fordítottam a könyvet...” (Az keresztyénségnek fundamentumairól: 1652.), igazolni kívánja kora gyakorlatát is. A magyar nyelvűség ui. nem következménye a reformáció és ellenreformáció harcaiban sem a nemzet szélesebb körét az egyik vagy a másik táborba állítani kívánó törekvéseknek, hanem legfontosabb előfeltétele, mert „szabad és szükséges is tanulni idegen nyelvet s nyelvből, de nem szabad idegen nyelven tanítani s írást magyarázni a gyülekezetben.” (Nanasi L. Istvan: Szű Titka: 1670.) MATKÓ és SAMBÁR vetélkedésüknek magyar nyelven való kinyomtatását is azal indokolják, hogy „az értelem nélkül való Deák nyelvre az azt nem értő parazi kösség Ament nem mondhat.” (Matko Bányász Csákány: 1668.)

2. Ha SOMOSI PETKÓ JÁNOS arról ír, hogy „... ez mi nemzetünk között eléggé bú a deák könyv, nem minden értheti

penig, mert nem minden juthat annyi perfectióra, hogy érthetné...“ Igaz és Tekéletes Boldogságra Vezelő Ut: 1656), akkor már arra is célzott, hogy a latin nyelvű könyv, a deák műveltség a nemzet számosabb része számára nem jelent művelődési alkalmat, illetőleg eszközt, lévén a nép deáktalan. A

deáktalan jelző gyakran olvasható olyan összefüggésben, melyben jelezni kívánják vele a nép tanulatlanságát, iskolázatlanságát: „... a' kik ebből a könyvből olvasnak a község előtt ki-hadgyák a' Deák-mondásokat, mert haszontalan és unalmas a község előtt sokat Deákul olvasni...” (Pázmány) De mind gyakrabban elmarasztaló jelző lesz a deáktalan kifejezés nem annyira a nép tudatlanságának megbélyegzésére, mint inkább

egy tarthatatlan állapot jellemzésére, amiből ki kell vezetni a népet. Rá lehet lépni arra az útra is, hogy a deák nyelvet még szélesebb körben tanítsuk, azaz a latin tanítási nyelvnek még a falusi iskolákban is egyeduralmat biztosítsunk, de ezzel természetesen megbénítjuk az anyanyelv fejlődését, s eleve útját álljuk a magyar nyelvű irodalom és tudomány kifejlődésének. Azok azonban, akik a fejlődés dialektikáját követték, egy másik járható útra léptek: a magyar nyelvűség szélesebb kiterjesztésének útjára. A haladás szolgálatában állók a felvilágosodás eszméitől is ihletett írásaikban a magyar nyelvűség tudatos programját az egyház céljain túlmutató, s a népművelés és a nemzeti műveltség fejlesztése irányában előre mutató jelleggel és tartalommal töltötték meg. Figyeljük meg az alábbiakban a megnyilatkozásokból is kiolvasható fejlődési tendenciát. KULCSÁR GYÖRGY egyszerűen okolja meg könyvének magyar nyelvűségét: magyarul írtam „... az szegény Magyaroknak ked-uokért, kic az Diac és Német írást nem értic...” (Az Őrcög-nec vetélkedéséről: 1573.), de már ebben az okolásban is benne van a lényeg: az anyanyelven való írás bevezetése és a latin nyelv tudatos kiiktatása oktatási és nevelési célokat is szolgál. Természetesen vannak, akik nagyon jól tudják, hogy a nyelvkérdés komoly politikai kérdés is. A latin nyelv az egyház és a feudalizmus haladásellenes ideológiájának is nyelvi közvetítője. Az iskolákban táltalt, az uralkodó osztályok érdekeit védő ismeretek, tudományos elméletek is ezen a nyelven vannak megfogalmazva. Ezért világosan kirajzolódik a két álláspont közötti ellentét: a latin nyelv védelmével reakciós elveket és ideológiákat is védelmeznek; a latin nyelv kiiktatásával az iskola és a közélet haladásellenes állapotát is megszüntethetik CAROLI PÉTER-ék már 1584-ben tisztán látják és láttatják e problémát: „Minemű bolond iteletek legien azoknac, akic aszt kialtiak nem szükséges Magar nielven írni, miért hog az Görög, auag az Deak niel az magiarazatra alkalmasb legien... Hát ackic az nielvekhez értenec, nem ilik azoknac irigkodni, mikor az erotlenec is azoknac ertelmere iutnac, a melliec az tudosbac az bolczeknec irasokbol soc munkauul vesznec ki.. De effele iteletu emberek auag keuliec, auag irigek, banuan aszt hog az tudatlanoc az hasznos dolgokat értic...”

Ismeretes, hogy COMENIUS, APÁCZAI és MISZTÓTFALUSI KISS hasonló szellemben adtak hangot az anyanyelv jelentőségét kiemelő pedagógiai programjuknak. BESSENYEI tehát hosszú századokban érlelődő bölcsességet és elvet emelt a nyelvi oldal erőteljes kiemelésével a reformtörekvések előterébe: „Olyan szánakozásra, s egyszersmind köpedelemre való csekélységgel kicsinyíték némelyek magokat, hogy magyarul nem lehet mondják, írni, okoskodni...”, „Jegyezd meg e nagy igazságot, hogy soha a földnek golyóbisán egy nemzet sem tehetette magáévá a bölcsességet, mélységet, valameddig a tudományokat a maga anyanyelvébe bé nem húzta. Minden nemzet a maga nyelvén lett tudós, de idegenen sohasem...” (Besse nyei: Magyarság. 1778.)

IV.

1. Az előbbieken megrajzoltuk vázlatosan az anyanyelv jelentősége felismerésének útját, s elvi síkon a magyar nyelv és a latin nyelv harcának háttérét is tisztázni igyekeztünk. Most elsősorban a *nyelv oldaláról* próbáljuk megközelíteni problémánk legfontosabb kérdéseit.¹¹

A tanítási nyelv jelentőségének felismerése szempontjából a legfontosabb kérdést is feltették: „És ugyan mi szükség is Deákul írunk? ... Inkább kívántatik azért, hogy az mi nyelvünköt az menjire lehetséges írásunkat ékesgessük... (Pataki Fűsüs: Királyoknak Tüköre: 1628.)

A latin és a magyar nyelv összehasonlításában a fejlődés irányában előremutatók mind gyakrabban a magyar nyelv javára tesznek nyilatkozatokat. Bár még sokáig kísért az a sajátos felfogás és a nyomába lépő gyakorlat, mely szerint a latin a tudomány nyelve, s egyedül alkalmas a tudományok művelésére, s a latin nyelven írt magyar munkáknak ez a nyelv nagyobb nyilvánosságát biztosít. Még RÉVAI MIKLÓS is mondogat ilyeneket latin nyelven írt nyelvtanának előszavában. (vö. In hac Grammatica... Latino vtor sermone, communi adhuc, et optissimo in Patria nostra negotiorum, et scientiarum vehiculo...) stb.: *Elaboratio Grammatica*: 1803.)

2. Gyakran olvasható elmarasztaló szó arról is, hogy a magyar nyelv „parasztos nyelv”, értvén úgy, hogy a latin nyelv (konvencionális) zárt formáit, esztétikailag is kicsiszolt fordulatait, retorikai fogásait, mesterségesen szabott, fegyelmezett

mondatsémáit, a terminus technikusokban való gazdagságát állítják szembe a magyar nyelvvel. Így kell értékelnünk BETHLEN MIKLÓS eme kitételét is: „Azért én is nem írtam deákul, noha bizony nekem könnyebb és alkalmasabb is lett volna deákul írnom; nem úgy értem, mintha deákul jobban tudnék, mint magyarul, mert bizony azzal nem kérkedhetem, nem is kérkedem: hanem azért, hogy *a deák nyelv az ő bősége és annyi száz esztendőök alatt a sok nagy elméktől lett excoláltatása miatt alkalmasabb a dolgok leírására a magyar nyelvénél*”. (Emlékiratai: Előljáró beszéd.) MEDGYESI PÁL e megnyilatkozásában pedig, hogy „... a magyar nyelv *noha parasztos nyelv*, de fontos és bölcs nyelv, kiváltképpen a példa- avagy köz beszédekben...” (Bunon buskodo Lélek: 1660.), már a magyar nyelv mellett tesz hitet, s magyarázatot találunk arra is tételében, miért oly gazdag a régi magyar „írásmód” szólásokban, közmondásokban. Tudatosan nyúlnak stílusértékben is gazdag lehetőséget nyújtó szólásainkhoz a konvencionális latin retorikai és stilisztikai formák ellensúlyozásaképpen is. Valóban meglepő művésziességgel tudnak régi íróink egy-egy szó-lással, közmondással helyzeteket, jellemeket, cselekedeteket megrajzolni, megeleveníteni. Az élő nyelv, a népi nyelv fordula-tait, szólásait nagy előszeretettel és szervesen illeszti bele mondataikba a hitvitázók is: „Nem nézik azt a Nótelen Pápista Papok hová valók és micsoda nemzetből valók a szolgálók, csak légyenek szépek, *Sarkon-forgók, eltartják affelől Bolha pohár hordani*.” (Matkó: Bányász Csákány: 1668.)

3. A nyelvről való gondolkodásuk elsősorban a nyelv ki-fejező (társadalmi) funkcióját emeli érdeklődésük előterébe. Ezért a tanítási nyelv fejlődéstörténetének vizsgálatában sem mellőzendők azok a megjegyzések, amelyek nyelvünk sajátossá-gairól, a nyelvi kifejezések tudatos elemzéséről, a stílus prob-lémáiról foglaltattak írásba egy-egy előljáró beszéd mondani-valójaként.

A nyelv társadalmi szerepéből, funkciójának helyes szemlé-letéből kiinduló nézetek különösen fontosak számunkra. Amikor PÁZMÁNY arról ír, hogy „... a' ki kösséget tanít, méltó úgy szabni beszédét, hogy azt megérccse és abból tanuljon.” (Jó Nemes Váradnak: 1630.), akkor valójában a nyelvi tudatosság síkján felveti a nyelv közlő és ábrázoló szerepében is adódó

feladatok helyes látásának szükségességét is. A mondanivaló, a tanítandó tartalom, a hallgatóra és olvasóra való fokozott figyelem megszabja a nyelvi megformálás, a stílus mikéntjét, módját is. Eleinte egészen egyértelműen olyan stíluseszmény hirdetői és megvalósítói, amelyben a nyelvi megformálás demokratizmusára való utalást is megtalálhatjuk. A cél anyanyelven oktatni, tanítani az egyszerű népet, rájuk kell tehát szabni a nyelvi formákkal való élést is, azaz a latin beszéd eleganciájával ellentétben, s a latin retorikai stíluseszmény kiiktatásával az egyszerű stílus az eszményük: „Én, az mennire az én vékony elmém^etol lehetett, igen együgyű, de az mint reménlem értelmes Szókkai^e magyaráztam meg, hogy nem^e csak az nagy elméi^eu, hanem még az együgyű paraszt emberek is megérthessék.” (Mihályko János: Az Isten fiainak...:1612.)

VERESMARTI MIHÁLY is nagyon jellemzően írja egyik munkája előszavában: „Az én Bátai jobbágyaim^e magokat nem jól viselnék: mert Catholikus Piébánosokat meg-vetvén, helyette magoknak Luther, vagy Calvinista Prédikátort fogadtak volna..., melyet hallván, pennámat, a' vagy író tollamat ragadám, egy néhány tanúságot-is írnék nékiek, paraszt-fökhöz valókat...”, ezért „szóllásomat ebben az egy-ügu kösségnek szava járásához formáltam... ful gyönyörködtető ékes beszédet itt attul senki ne várjon, a' kinek minden esze kedve csak a használásra vagyon...” (Veresmarti: Into s Tanító Level: 1639.)

A gyakorlatban is igyekszik követni stíluseszményét. Menyire természetes és valóban a hasznos stílus követelményének megfelelő hangvevése is: „Jaj, s ki bozondított meg édes fiaim!... Fiaim, édes fiaim, Bátaiak, ne vesszessétek s ne rontsátok magatokat...”

Az egyszerű, világos és értelmes nyelv-, illetőleg stíluseszményük igazolását adják ezekben a kitételekben is: „Ez kit-sin munka nem valami fonjáró, hanem tsak amaz alaton elmékhez rendeltetett.” (Margitai Péter: Az isten törvényének magyarázattya: 1617.)

„Ha finnyásoknak munkám nem tetszik-is, semmit azzai nem gondolok. Ha irigylik, írjanak ők magok elméjeknek fel-fuvatkodásából czikornyásabbakat, ugyan-is nem effélék kedvekért bocsátottam ki, hanem az egyigyöveknek hasznokra, ki-

nek erejek arra ninczen, hogy könyveket bőségesen szerezhessenek..." (Keresh-Zeghi H. István: Az Hitnek... Pécdairól való praedikációk: 1635.) Ugyanakkor ez a célkitűzésük nem azt jelenti, hogy a megformálás módja nem volt köteles gondjuk. Erre is céloz PATHAI ISTVÁN, amikor ezt írja: „Irtam peniglen magyar nyeluen, és igen paraszt bezédekkel, chak az Szegény kosségnek es némely gyöngé magyar írásolvasoknak keduekért... ha magyar írásban ékessen és mestersíggel formált zolásnak moggyát kerefik, találnek arra valót is..." (Az Sacramentumokról: 1693.) De már az is stílustudat és tudatos formálási mód, hogy eszményük a tudatosan vállalt egyszerűsége törekvés: „... azon valék, hogy éppen alatt jártassam az Írásom módgyát.” (Molnár: A Meg-térő Református: 1763.) „... Ékesen szóllással való folyását-is ez írásnak nem látod, olytant itt ne-is keress, mert aszt mi szánszándékkal el akartuk kerülni, tudván, hogy az igazságnak kimondása edgyűgyű beszédet kíván.” (P. Horváth Ferenc: Apológia:)

4. A magyar stilisztikai irodalom hagyományainak vizsgálója, de a magyar tanítási nyelv történetének kutatója is értékes adatoknak ismeri ei azokat a megjegyzéseket is, amelyekben a stílus kérdéseiről való megnyilatkozások első szerény példáit is szemléltethetjük. A „magyarj nyelven” való írás, „az élő nyelvvel tanítás”, a „született nyelvünkre” készült fordítás, sok olyan probléma és kérdés elé állította az írókat és tipografusokat, amit nem kerülhettek ki, meg kellett oldaniuk, választolniuk, s ebben a nehéz feladatban, illetőleg a feladat elvégzésében erősödött a nyelvérzékük, kialakult és izmosodott stílustudatuk, formálódott, erősödött, és gazdagodott nyelvki-fejező készletük. A magyar nyelven való írásban egyesek nem is látnak más feladatot, mint a „magyar Szónac folyására” szoktatni magokat. Ezért becsülik meg a fordításokat és sok esetben az eredeti munkák elébe is helyezik. A fordításokban való munkát meg különösen úgy értékelik, mint gyakorlatot a magyar nyelven való írásra: „Ugyanazon időnek forgási alatt fordítottam született nyeivünkre Calvinus Jánosnak... igen szép munkáját is, melly fordításban énnekem czéлом többire volt a Magyar Szónac folyására való magam Szoktatása...” (Felvinczi Sándor: A Pestisről való Rövid Beszélgetés: 1679.)

5. A magyar nyelvűség kiszélesítésének, a magyar nyelvnek a magyar nyelvközségben betöltendő szerepe tudatosításának, a magyar nyelven való írásmódok fejlődésének szem-

pontjából fontos megjegyzések között a fordításokkal együttjáró műhelymunkákról szólókat kell elsősorban kiemelnünk. A magyar nyelvet funkciója teljesebb betöltésére is előkészítette a fordítás és a vele járó műhelymunka. A fordítások jelentőségét és a nyelv fejlesztésében is betöltött fontos szerepét érzékeltető megjegyzéseket ezért tartjuk ebben a keretben is számon: „A fordításra nézve, ne szólly folytonosan, mondván: De tsak fordítás ez. Oh csudálatos ítélet! Mert vallyon, mely nemzet szü-
kolkodnék inkább tulajdon nyelvre való fordítások nélkül, mint e mi nemzetünk!...szükséges azért az jó fordítás és hasznos” (Somosi Petko: Igaz...Ut: 1656.)

A fordítás műhelymunkájának egyik értékes eredménye a magyar szókészlettel kapcsolatos filologizálás, és néhány jelentéstan megfigyelés rögzítése. A magyar stilisztikai és jelentéstan irodalom — sajnos — eddigelé nem igen szedte rendbe a régi magyar irodalom mindenképpen értékes megjegyzéseit, pedig sok esetben tükrözik a korabeli stilisztikai vizsgálódások magyar nyelven közvetített eredményeit is.

A fordításnak fejlettebb típusa az eszményük: „... az összehasonlítani a magyar nyelvet valamelyik idegen nyelvvel. Ebben az összehasonlításban nemcsak a jellemző különbségeket veszik észre, hanem a magyar nyelv több rendszer- és szerkezetbeli sajátosságáról is szót ejtenek. Meg kell sokszor magyarázni, hogy a fordító milyen elvet követ a fordításban: „...nem Grammaticae, bötüre bötüt, hanem vg fordítottam, hog sem a textust el nem hattam, sem az értelmet..” (Méliusz: Az két Sámve: 1565.)

A fordításnak fejlettebb típusa az eszményük: „... az fordításnak... az én ítéletem szerint úgy kell esni, hogy ne ismernék fordításnak, fonákul az Írás ne esnék, az az: a' mit Magyarrá kellene fordítani, annak nem Deák, Német, Anglus etc. formán, hanem Magyar módon kellene esni.” (Medgyesi: Praxis Pietatis: 1640.)

Jellemzően indokolja fordítási módszerét KÖLESERI Sámuel is: „...nem követvén igiről-igire, hanem a magam keze szennyét-is rajta hagyván fordítottam.” (Köleséri: Idvesség Sarka: 1666.)

Ez az igényesebb feladatmegoldás irányába való fordulás azt is feltételezte, hogy a nyelvről még mélyebben gondolkodzanak, a megformálás, a nyelvi kifejezés kérdéséről saját ma-

guknak és az olvasóknak számot adjanak, egyszóval ez az út a nyelvfejlesztésnek is elősegítője volt, s mindenképpen alkalmas módnak és eszköznek bizonyult a magyar nyelvnek nagyobb feladatok elvégzésére való előkészítésére is. Vannak olyan megjegyzések, amelyek még azt tükrözik, hogy a fordító a magyar nyelv szűk voltát érzi. DALNOKI BENKŐ MARTON, Florus históriájának magyarítója előszavában nem véletlenül hasonlítja össze a latin és magyar nyelvet, megküzdött maga is a két nyelv sajátos természetéből adódó különbségek miatti kifejezési nehézségekkel is: „Hogy pedig fordításomat Vétkeiséggel vádolod, tudd meg, hogy ez a Historicus igen rövid, homályos és fontos Stylussal bír: a mi magyar nyelvünk pedig olyan szűk, hogy ezen a cēák szokat nem lehet hathatósan ki-mondani . . . , annak felette minden nyelvnek a Szólásnak vannak kiváltképpen való tulajdonságai, úgy, hogy edgyik nyelven való Szóllásnak formáit, soha hathatósan, és a maga erejében a más nyelven-való Szóllásnak formáival kitenni nem lehet. Ugy, hogy soha egy fordítás-is az Exemplárnak erejét valóságosan ki-nem fejezi.” (Dalnoki Benkő: Lucrus Amaeus Florusnak A Római viselt Dolgookról írott Négy Könyve: 1702.)

Hasonlóan ír erről a kérdésről már SZENCZI MOLNÁR is: „ . . . noha én az Magyar szónac olly ékessen folyásával azt nem fordíthattam, az mint Németul vagyon írva: Az miképpen hogy a Szönyeget is ha megfordíttya az ember, nem szinte olly ékes más felöl.” (Postilla Scultetica: 1617.)

Ez a felismerés azután még inkább nagyobb erő kifejtésre buzdította a fordítókat, s csak nyelvünk nyert abból az igyekezetből is, hogy a fordítás elérje az eredeti alkotás nyelvi értékeinek színvonalát is. A latin, német, olasz, angol, belga és egyéb nyelvekkel való viaskodásban feltétlenül izmosodott a magyar nyelv kifejező ereje is. Az erőtetett, homályos, ízetlen fordítások miatti kifakadások is azt mutatják, hogy a magyar nyelv oldaláról is fontosnak tartották a fordításokban is erősödő műgond minél elmélyültebb ápolását: „ . . . a Magyar Stylust-is úgy kellett alkalmaztatnom, hogy az igaz értelem melől félre ne lépjek, hanem amennyire lehet, mind a szók, mind az értelem mellett megmaradgyak.” (Szenczi Fekete István: Lelki Nyugosztolo Orák:)

Természetesen azok a megnyilatkozások is értékesek számunkra, melyek arról adnak hírt, hogy a fordításban arra is tekintettel voltak, mit enged meg az eredeti szöveg nyelve, le-

het-e teljesen visszaadni az eredeti nyelvi ízt és sajátságokat, és szabad-e idegenszerűségeket is átültetni stílusértékben. Amikor DEBRECENI K. JÁNOS olasz nyelvből való fordításának módját is érinti, megemlíti, hogy csak olyan mértékű magyarást végzett, "...a' mint az Olasz nyelvnek Idiotizmusa avagy tulajdonsága engedte." (Énekek Énekének magyarázatya:: 1693.)

6. Mindezek az adatok, ha vázlatosan is, de azt bizonyítják, hogy a nyelv kérdése eleven probléma volt. A magyar nyelvűség minél szélesebb kiterjesztésével a magyar nyelvvel kapcsolatos vizsgálódások is mind elmélyültebbek lesznek. A feladat igen nagy: a magyar nyelvet minél alkalmasabbá kell tenni funkciója betöltésére. Az sem véletlen, hogy még a tipográfus, a korrektor is azon munkálkodik, hogy ne egyszerű nyomtatója legyen a magyar szövegnek, hanem munkálója is. Ez magyarázza azt a gyakorlatukat is, hogy a nyomdász, a korrektor belejavít az író szövegébe, vagy legalább is a könyv egységes helyesírását kívánja elősegíteni. HELTAI írja nagyon jellemzően: „Im valamennyire megtisztítottam és megjobbítottam . . . , hogy a jámbor olvasó meg ne akadjon az olvasásban, elhárítám a nehéz Ortografiát, auagy írásnac módját és a szokottra hoztam.” (Weres Balázs: Decretum: 1571.)

A nyelvről való vizsgálódások igen érdekes változatait szemlélhetjük éppen azokban a kifakadásokban, amelyek a tipográfus vagy a korrektor beavatkozó munkáját kritizálják.²³ Hadd idézzek egy nagyon jellemző megnyilatkozást példának. CSUZY ZSIGMOND „Zengedező Sip-Szó”, Pozsonyban, 1723-ban megjelent munkájában ilyen kifakadás olvasható: „Tessék pedig azt-is eszedbe venni, hogy távul-létemben már ezen nyomtató prosben izzadó munkám némelly eröss szájú Magyarnak akadott vala kezébe, ki-is a nyomtatásban esett fogyatkozások igazéttása mellett már toldalékkal, már elcsípéssel, már valamelly szóknak, több bötűknek, sok accentusoknak vagyis jedzéseknak változtatásával, noha talán jó szándékból, mind-az-által mostoha, akarom mondani mosdatlan keze szennyét vastagon ide mázolta, mellyet a tudós olvasónak kel? jó helyre hozni, megigazéttani.”

7. A magyar tanítási nyelv fejlődésének rajzában értékes adalékul szolgálnak azok a kitételek is, melyek már apellálnak magára az olvasóra is, ami azt is jelenti, van már társadalmi keret és alap is a magyar nyelvűség propagálására: vannak, akik olvassák a magyar betűt, a magyar szót, a magyar

könyvet: „Annakokáért az kegyes és értelmes olvasót kérjök szeretettel, hogy az nyomtatás és az corrigálás közbe eset hibák és fogyatkozások felől keresztyéni ítéletben légyen és azokat ő maga corrigállyá, jobbicza és helyére hozza.“ (Zvonarits Mihály: Magyar Postilla: 1628.)

GYÖNGYÖSI LÁSZLÓ sok nyomtatási hibájának kijavítása után még megjegyzi: „... ezek, a' mellyeket szorgalmatos reá vigyázással ösze szedegethettem, a többit az *értelmes olvasónak* okosságára bízom.“ (Gyöngyösi: Az Keresztyéni Valásznak Fundamentumai: 1657.)

A magyar tanítási nyelv gondolatának erősödésében hathatós tényezőnek bizonyult az is, hogy az irodalmi műveltség szélesebb körű terjedésével mind nagyobb számú magyar olvasó közönség kívánta, igényelte a magyar nyelv használatának ki-terjesztését, s a latin nyelv háttérbe szorítását.

V.

1. A latin nyelvvel való versengés, s az anyanyelv nagyobb méretű felhasználása természetesen állandóan alkalmat adott ennek a kérdésnek felvetésére is: Melyik nyelv alkalmasabb a magyar nyelvközösségben betöltendő nyelvi funkció ellátására? Akik a nép, a „számosabb rész“, s a nyelvközlő funkciója felől közelítették meg a problémát, a magyar nyelvnek adják az elsőséget. A magyar tanítási nyelv gondolatának erősödését szolgálták azok a megnyilatkozások, is, amelyek a nyelv kérdését egészen a gyakorlat oldaláról vetették fel: magyarul kell írunk, elsősorban a nép számára. Ebből azután fontos elvi megfontolások is születtek. Az egyik: a nyelvnek a közösségben betöltött funkcióját tekintve nem is szabad a magyar nyelvet a latinnal mérni. MEDGYESI PÁL ezt a tételt így fejti ki:

„Nagy fogyatkozásnak tartom, hogy mi az mi nyelvünket az Deák nyelvhez szoktuk mérni, holot az a' nak nem mértékje. Tsak ne sajnálnók a' fészket nem a Deák nyelvben, hanem magában fel-keresni, vinnénk minden ki-fejezéseket, ki-mondásokat a közönséges szokott Magyar Szóllásokra, meg-tudakozván szorgalmatosan, mint szokták az jó Magyar emberek a' féle dolgot ki-mondani: sokkal Magyarabbul szólhatnánk és ír-

hatnánk.“ (Medgyesi: Dialogus: 1650.) Mi van ebben a megnyilatkozásban még? A leglényegesebb feladat megjelölése: a magyar nyelv rejtett erőit kell kibontakoztatnunk és értékes stíluselemeit kell erőre kapatnunk. A magyar nyelvűség gyakorlata valóban azt mutatja, hogy azok, akik ezt az elvet követték írásgyakorlatukban, az élő magyar nyelv, a beszélt népi nyelv szókészletének gazdag tartalékait, a szavaknak sajátos jelentés-árnyalatait, a beszélt nyelvi formák édes ízeit, dinamikáját állítják sorompóba, s eddig magyarul ki nem mondott gondolatokat formáznak értelmessé, tudományos tételeket, ismereteket öntenek magyar nyelvi formába, s az eddig tájak szerint is színezett magyar nyelv elindul az egységesülés útján, érvényszerűsülést kér olyan területeken is, ahol eddig a latin nyelv egyeduralkodását élvezett.

Azok érveinek a megcáfolására, akik pl. azt bizonygatták, hogy nincs a magyar nyelvben elegendő *műszó* a tudományok komoly művelésére, nagyon a valóság talaján állva írja HALLER JÁNOS: „... sokan el-hitetvén magokkal, hogy a Magyar-nyelven sem olly bővön, sem olly igazán és olly szép szókkal ki-nem fejezhetik a dolgokat, a' mit írnak nem Magyar, hanem Deák-nyelven bocsáttyák-ki, melyet a Magyaroknak tized vagy század-része sem tudhat. Miért kellessék pedig a Magyar-nyelvet annyira meg-vetni, fogyatkozotnak tartani, kiváltképpen jó Magyaroknak, semmiképpen nem értem. Mert én egy nemzettel sem perleodom, tudván gyűlölségnek lenni a hasonlítást, de bátran merem mondani, hogy egy nyelvet sem találni magában elégségesebbet a Magyarnál... Ha pedig abban kell a mesteriséget tartani, hogy nevezeteket attanak némelly dolgoknak, melyeknek a Magyarok nevet nem tudnak adni, a' nem derék dolog: mert egy paraszt mesterember, Mónár, vagy komúves állyon-elé, jelencse meg az-ó mesterségét illető szerszámoknak neveit..., minden rendbeli embereknek az-ó mesterségeket illető portékájoknak nevei vadnak... ha Magyar nyelven iskolákat tanítanak... találnánk nevet mindennek, mint a mesteremberek...” (Haller: Pays: 1682.) Haller a magyar mesteremberek műszókincsét is érintő megnyilatkozása arra is utal, hogy nem lehet akadály a terminológia területe sem a magyar nyelv kiterjesztésének útjában: meg lehet teremteni a szaktudományok magyar műnyelvét is. A magyar tanítási nyelv fejlődését illetően egyik lényeges lépés éppen a latin nyelv termi-

nológiai illetékességének kétségbevonása és a magyar műszavak, „a tudománybeli műszók” lassú térhódítása. Amikor MAR-GITAI PÉTER pl. arról ír, hogy „... sok helyen az Deák terminusokat nem hoztuk be, hanem csak Magyarul jedzettük meg az dolgot...” (Az Jónás Propheta: 1621.), döntögette vele a latin nyelv terminológiai egyeduralmát és gyakorlata például szolgált arra is, hogy lehet nélkülözni a latin műszókat. Amikor GELEJI KATONA a „technikum vocabulum” kérdését már úgy veti fel, hogy szükséges magyarul kitenni a műszavakat, s amikor maga is példákat szolgáltat arra, hogy milyen módon teremtsük meg ezeket a szavakat a gyakorlatban, a magyar nyelvet készítgeti a nagyobb feladatok vállalására: a magyar nyelvű tudományok közvetítésére. (Magyar Grammatikáska: 1645.)

3. A magyar tudományos műnyelv csíráit felkutatni izgalmas és hasznos feladat. Ebben a keretben csak annyit erről, hogy sokan próbálkoztak a magyar tudományos nyelv fejlesztésén is dolgozni. Sajnos a próbálkozók legtöbbször elszigetelődtek, nem vették át egymás műszavait, mindegyik úttörőnek érezte magát e területen való munkálkodásában. Jellemző pl. SARTORI BERNÁT megjegyzése is: „Olvassuk a magyar nyelvnek hajdani üdőkben való nagy hírét, nevét, virágzó bőcsületét, most ellenben annyira-való el-hagyatását tapasztaljuk, hogy tulajdon fiai el-hagyván született magyar nyelveket, a külső nyelveken kapkodnak, mervén állítani: hogy a magyar nyelv sovány, magtalan, és a jeles tudományok meg-tanulására elégtelen...” Ezt írja *„Magyar nyelven filozófia”* című művében (1772.), s a nem éppen szerencsés magyar műszavaival kapcsolatban ő is úgy érzi, hogy nem voltak elődjei: „szerentsésnek tartom magamat: hogy a jégtörést el-kezdhettem”. Ismeretes, hogy voltak előtte is „jégtörők”. APÁCZAI pl. tudatos alkotója a műszavaknak. APÁCZAI teremt és újírt, ahogyan BOD írja róla: „... sok magyar szókat csinált, s mintegy jeget akart törni a tudományok megértésekre”. (Magyar Athenas: 1766.)

A jövőben feladatunk lesz, hogy komolyabb vizsgálat alá vegyük COMENIUS műveiben is nagy számban található magyar szakszókat. Legnagyobb részük tudatos alkotás, leginkább tükörszó, de már azt is példázzák, hogy lehet magyarul is ismereteket közölni a tudományok legkülönbébb fajairól.

4. A fentebb vázolt nyelvfejlesztés, illetőleg a magyar nyelv funkciójának szélesebb körű kiterjesztése a nyelvünkben rejlő nagy lehetőségek megmutatása vonalában nem véletlenül került

előtérbe éppen a magyar tudományos műnyelv problémája. A legkülönbébb tudományágak magyar művelői leginkább küszködnek a megfelelő nyelv megteremtésével. Egy kissé az is nehezítette munkájukat, hogy nem a MEDGYESI és HALLER óhajtottá úton, és nem a magyar nyelv sajátosságainak és természetének mélyebb ismeretéből, a nyelvünkben rejlő lehetőségekből, nem az „addig való magyar szókból” (Maróthy) indultak ki, hanem rátértek a könnyebbik útra, a műszavak betű szerinti lefordítására (pl. subsistencia: alatta állóság: Geleji; musculus: egerecske (izom): Apáczai; participium: részvévo: Szenczi Molnár), illetőleg a hosszú, testes, meghatározás számba menő „körülírások” mesterséges alkotására. APÁCZAI műszavaira is érvényes KAZINCZY találó jellemzése: Műszavainak legnagyobb része nem név, hanem definitio, s hosszúságuk miatt nem tölthetik be a nekik szánt szerepet. Sajnos, ez a jellemzés általában érvényes mindazokra a műszavakra, amelyek az elvontabb tudományok fogalmainak kívántak nyelvi burkot adni. (vö. SZENCZI MOLNÁR: pronomen: nomen helyében

vagy eleiben tettető Ige. — APÁCZAI: subjectum: alája vettető dolog, obiectum: előben tétetett dolog, abstractum: maga erején való. — SARTORI: filozófia: a böltsesség szeretésének tudománya stb.)

5. Különösen nehéz volt a magyar terminológia megteremtése azért is, mert a polgárosítás vonalában fontos tudományos áramlatok, elvek, tételek, tárgyak és jelenségek magyar nyelvű tolmácsolása elé sok esetben az is gátat emelt, hogy nyelvünket a latin nyelv használata miatt ilyen feladatok elvégzésére csak kevesen merték, illetőleg akarták felhasználni. Szótáraink is szűkek, készületlenek, s bennük az újszerű fogalmaknak megfelelő szavak maguk is fordítás szavak, vagy teljesen hiányoztak, így mindenképpen a teremtés, az alkotás módszeréhez kellett folyamodniok mindazoknak, akik a haladó elveknek megfelelően az eddig nem ismert szaktudományok eredményeit magyarul kívánták tolmácsolni. Ilyen összefüggésekben a magyar nyelvű terminológia megteremtésének problémája a magyar tanítási nyelv fejlődésében is központi kérdés. A didaktikus célokat szolgáló szójegyzékek, szótárak (különösen Szikszai Fabriczius Nomenclaturája, Szenczi Molnár, Páriz—Pápai—Bod szótárai) a szaktudományok magyar műnyelvének megteremtésében kisebb segítséget nyújthattak, bár a magyar szótári szókészlet nagy mennyiségét igyekeztek szótározni s a szakkérdéseket is érintő megjelent könyvek (Beythe: Füves könyv: 1595,

Lippai: Posonyi kert: 1664. Beythe: Stirpivm Nomenclator: 1583. Páriz—Pápai: Pax corporis: 1690. stb.) megfelelő szak-
szói is helyet kaptak bennük, de csak olyan mértékben, amennyire az iskola latin oktatásának szükséglete megkívánta. Így az iskolák, az oktatás elmaradottsága vagy feljődőképessége ezen a területen is számba veendő tényező. Éppen a deákos műveltségű tanult emberek nem is tartották helyesnek a szakszók magyarítását, s ragaszkodtak a latin terminológiához. A sok tekintetben úttörő MOLNÁR JÁNOS még 1777-ben is azt írja magyar nyelven írt fizikájának bevezetőjében, hogy egyesek *merészségnek*, egyesek *hiábavaló munkának* tartják azt a buzgóságát, hogy „ily időben, melyben az *Ország teli vagy* az *ilyenek deákos értésével, Magyarul is mertem hasonlókkal köztük elé-állani*”. (A természetiekről... hat könyv: 1777.)

Az egyes szaktudományok úttörő magyar tolmácsolói minden esetben szükségesnek tartják bevezetőjükben, hogy eljárásuk helyességének és szükségszerűségének magyarázatára, illetőleg védelmére is szót ejtsenek. HORVÁTH ADÁM, az első magyar lélektan írója is úgy látja, hogy nyelvünk alkalmas ennek a szaktárgynak művelésére is, csak egyesek megszokták azt, hogy a tudományt latin nyelven találják nekik, azért idegenkednek a magyar nyelvű tudományos könyvektől, idegen számukra a magyar terminológia, de szokják meg: „... mely alkalmas volna a magyar nyelv az ilyen felső tudománynak előadására, *ha a nemzet hozzá szokna ahhoz...*” (Psychologia: 1789, megjelent: 1792.) A GÖRÖG és KERESZTES lapjában, a „*Hadi és más nevezetes történetek*”-ben 1789-ben meghirdetett pályadíjra írt magyar lélektani munkák kritikusa is sok fejtörést okozott „néhány szóhasználatának meghatározása”, azaz a magyar szakszók helyességének vagy helytelenségének kérdése. Kár, hogy nagyobb nyilvánosság előtt nem indult meg komolyabb elvi vita a tudományok magyar műnyelvével kapcsolatban.

6. A legnemzetibb magyar tudomány, a nyelvtudomány fejlődésében sem jelentett előnyt, hogy ezt a tudományt is oly hosszú ideig latin nyelven művelték. A magyar nyelvtani irodalom, a magyar grammatikák is, bár elsődleges feladatuk lett volna a magyar nyelv grammatizálása, a latin nyelv testére szabott grammatikák szemlélettel és latin terminológiával írnak a magyar nyelv sajátosságairól, akkor is, amikor nem térhetek ki a latin és a magyar nyelv összehasonlítása elől, s meg kellett emlékezniük mind több és több magyar nyelvi sajátosságról, nyelvtani szerkezetbeli eltérésről.

A magyar tanítási nyelv követelése irányában fejlődő gondolat erősítésében a magyar grammatikák igen nagy szerepet játszottak. A grammatikák írói tudatosan foglalkoztak a magyar nyelv nyelvtani vonatkozásaival, bár eleinte inkább csak tanítási célból és nem a tudományos kutatás igényével. Az iskolákban folyó latin nyelvi oktatás gyakorlati céljait szolgál-

RVDIMEN=

TA GRAMMATICES DONATI CVM
NONNVLIS NOVIS PRAECEPTIS

*unicuique, tum optimis quibusq; exemplis locupletata,
in gratiam puerorum, qui nondum
magnis Grammaticis audiendis
natura sunt.*

*Accedit commentariolus de usu pronomen-
rum reprecorum, Sui & Sum.*

AD LECTOREM.

*Scriptimus haec pueris, pueris prodesse studemus
Id si fit, satis est, non aliud cupimus.*

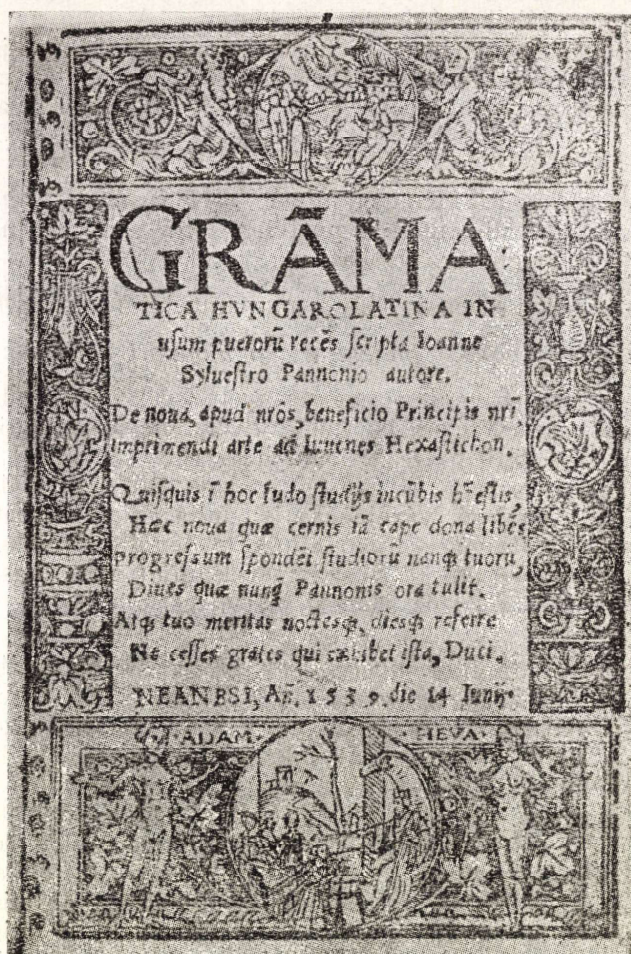
*Autore Christoforo
Hegendorphino.*

*Accedit & nunc denuo triplex (videlicet Almaniae
Poloniae & Vngariae) exemplorum interpretatio.*

Rudimenta grammatices Donati címlapja

ló könyvekben jelennek meg először magyar nyelven nyelvtani értelmezések, hiszen a latin nyelv oktatása kezdő fokon az anyanyelv segítségével történhetett. Így kerültek be SYLVESTER JÁNOS magyar értelmezései a *Rudimenta grammatices Donati* és Heyden Sebald *Puerilium colloquiorum formulae* (1527) c. kiadványokba. A magyar nyelvtani műnyelv szempontjából is értékesek tehát e kiadványok, mert a nyelvtani műszavak első

magyar próbálkozásait is megtaláljuk bennük: *tulaydon new*, *keuz new*, *maganak allo new*, *mafwal allo new* (nomen pro-

Sylvester: Grammatica Hungaro Latina címlapja

prium, substantivum, adiectivum), *mynewsygheth* (qualitatem), *menyefygheth*, (quantitatem) stb.

Az első magyar nyelvtan is oktatói célból született meg. A magyar iskolákban latin nyelvet tanuló ifjak számára írta

meg SYLVESTER JÁNOS *Grammatica Hungaro Latina in usum puerorum recens scripta* címmel. 1539.)

Ez a valójában latin nyelvű a magyar nyelv grammatizálása szempontjából mégis úttörő könyv. A magyar tanítási nyelv fejlődéstörténetében is fontos mozzanat a megjelenése, mert a latin nyelvű tanításában felhasználja a magyar tanulók anyanyelvét is, mert igen sok nyelvtani műszót alkot és használ: *ighe*, *beszid* (mondat), *new* (nomen), *sotiuok* (vocabulary), *masualzenghok* (consonantes), *eset* (casus), *nuezo* (nominativus), stb. stb., mert a nyelvű latin szövegében a szabályokat és meghatározásokat magyarul is kiteszi: *Syllaba est proprie comprehensio literarum enunciata: az eggbefoglalás semmi nem egéb, hanem az ki mondott betuknek eggbefoglalása*", mert rögzíti a magyar nyelv nyelvtani rendszerével kapcsolatos észrevételeit is, külön nyelvtani fejezetet iktat be a magyar névelőről (*De articulo hungarici sermonis*), s mert tudatosan kitér a latin és a magyar nyelv eltérő nyelvi, grammatikai sajátosságainak vázolására is: „*alia enim est ratio syntaxeos nostrae linguae, aliae latinae.*” Megállapítja, hogy van tárgyas igeragozásunk, a számnevek után nem használunk többes számot, a jelzős szerkezetekben csak a jelzett szót ragozzuk stb., stb.

A magyar tanítási nyelv, az iskola szempontjából már azért is úttörő kezdeményezés volt SYLVESTER nyelvűtana, mert a gyakorlati irányú nyelvművelésnek is első szószólója benne. A névelő helyesírásával kapcsolatban pl. elítéli a túlzásba vitt fonetikus helyesírást, mert ez nem alkalmas az egységes helyesírás kialakítására, lévén a magyar nyelv területén igen sokféle a kiejtés („*in omni fere linguae est quaedam in pronunciando varietas*”). Szót emel a latinizmusok ellen is: „*Tévednek azok, akik nem látják nyelvünk és a latin nyelv szerkezete közti különbséget, s a fordításokban a latin nyelv alakjához ragaszkodnak mereven. (errare illos, qui nil putant inter patriae nostrae et latinae linguae constructionem differe, quique in intepretando genus omne orationis ad latinae linguae loquendi formam exigunt.*” ZSIRAI MIKLÓS találóan jegyzi meg, hogy SYLVESTER nyelvűtanából „a diákok több elmemozdító magyar, mint latin nyelvi tudnivalót kaptak.”¹³

A SYLVESTER utáni magyar nyelvtani irodalom sajnos, nem követte SYLVESTER úttörő kezdeményezéseit. Latin nyelvű

ven íródtak, a latin grammatikai szemlélet tükrében a magyar nyelv sajátosságairól torzítva adtak képet. SZENCZI MOLNÁR ALBERT „Novae grammatica Vngariae Libri Duo, Hanau, 1610” c. nyelvtanában a külföld előtt kívánja nyelvünk szerkezeti sajátosságait megismertetni, használni kíván vele nemzetének is, meri „nem czac magunknac születünk, hanem születtünknek egy részét hazánc tulajdónitya magánac...”, írja nagyon szép vallomásában. (vö. Dictionarium: 1611. Előszó.) KOMÁROMI CSIPKÉS GYÖRGY (Hungaria Illustrata, Utrecht, 1655.) PERESZLÉNYI PÁL (Grammatika Linguae Hungaricae, Nagyszombat, 1682.), KÖVESDI PÁL (Elementa Linguae Hungaricae, Lőcse, 1686.). de különösen GELEJI KATONA ISTVÁN (Magyar Grammatikátska, Gyulafehérvár, 1645.) a nyelvi tények vizsgálata helyett elsősorban didaktikus célokat kívánnak szolgálni. GELEJI egyenesen azt írja, hogy nyelvtanát „a Magyarfágon kapdofó elmés ifjúfágnak oktattatáflára” bocsátotta ki. Tudatos nyelvművelőként, oktatási célból ír „az igaz Magyar Írásnak”, az igaz Magyar-szóllásnak” módja felől. A nyelvi fogyatkozásokat „anyai nyelvünkben Szomorúan látván”, a nyelvet „excolálni” és tsinogatni” is feladatának tekinti. A helyesírás szabályozását is kívánja. Az egységesebb helyesírás érdekében nem tartja helyesnek, hogy „mindenek a pronuntiátiót, a kimondatásnak sönussát követik, s azoknak pedig gyükereiket, eredeteket és természetiket nem-is vizsgálják”, s ezért „innen vagyon, hogy tsak nem mennyi Magyar vagyon, meg annyi módon ír”. Az iskola munkája szempontjából is fontos helyesírási problémáról Komáromi Csipkés is szól, de csak a ténymegállapítást emeli ki: „tanta est in Hungarica orthographia seu recte scribendo ignorantia, ut vix aliquot, etiam inter doctos invenias, qui recte scribant...” GELEI elvet rögzíti a javítás módjára is, a helyesírás egységesítése tételének céljából az etimológikus helyesírást tartja helyénvalónak. Az iskolai nyelvi nevelés szempontjából különösen fontos művének minden sorában ható tételének kiemelése: a magyar nyelvet művelnünk kell, mert nyelvünk gazdag forrás és finom eszköz, eredetében ékes és bölcs nyelv.

KÖVESDI PÁL nyelvtanának előszavában egyenesen megmondja, hogy nyelvtana didaktikus célt kíván szolgálni, s művét: „...az hajdani dicséretessen tündöklő igaz Magyar nyelvnek hasznosabban való tanulására és meg-tartására akarja „világosságra” kibocsátani.

7. SZÖNYI NAGY ISTVÁN Magyar Oskolája (1695) már az anyanyelv oktatásának módszeréhez ad haladó szempontokat. A magyar tanítási nyelv történetében azért nevezetes alkotás, „mert módszertani tekintetben nevezetes kísérlet“. (Toldy). Az anyanyelv oktatásának nagy jelentőségét jól látja és láttatja: a nemzet romlásának „egyik nagy oka”: „a köznépek tudatlansága”, azért „szorgalmatossággal légyünk rajta: Udvarokban, Városokban, Falukban légyenek mindenütt Magyar Oskolák.“ Kora hasonló kísérletei között egészen haladó elveket és gyakorlatot hirdet az anyanyelv sikeres tanítására: „Nagy mesterség jól tanítani . . . , készítsd el jól a Tanulóknak elméjét s megnyerled munkádnak felét . . . , A tanítás táblán való mutogatás nélkül nem lehet. Egy jó öreg fekete táblát kell készíttetni, s fehér krétával mindent azon kell mutogatni: mintha elméjébe írnád, mikor a betűt maga ábráztatta szerint szeme eleibe írod, és mutogatod, a Vocalisok miképen társalognak a Consonánsokkal, miképen tsinálnak szót és társaságok változván, a szókat is miként változtatták . . . A tanítást bizonyos Órákra kell osztani. . . , Nem kell a Tanulót ama haszontalan és elméjét össze-vesztő syllabicálással fárasztani . . .“

A gyakorlatot, az iskola gyakorlatát is közvetlenül szolgáló írások között ki kell emelnünk MISZTÓTFALUSI KISS MIKLÓS „Ratiocinatio de Orthographia-Elmélkedés a helyesírásról (1684, megjelent: 1697) c. írását és TSÉTSI JÁNOS palaki tanár „Observationes Orthographico-Grammaticae” (1708) című megjegyzéseit.

Miért fontosak tételünk szempontjából is ezek a dolgozatok? PAIS DEZSŐ méltán emeli ki,¹⁴ hogy „a nyelv minőségi értékelésére vonatkozó határozott fogalmazású első megjegyzések” MISZTÓTFALUSI KISS írásában olvashatók. Az iskola nyelvi nevelése szempontjából is lényeges elvet emelt ki MISZTÓTFALUSI KISS. A nyelvbeli gondosságot és a beszéd tisztaságát (*curam linguae et sermonis puritatem*) emelte ugyanis nyelvművelésének vezérelvévé. Amikor a helytelenségekre és a nyelvi formák helyességére rámutat, nemcsak a tipográfusok számára adott útbaigazítást, hanem a nyelvtanírók és anyanyelvet oktatók számára is. Annyi bizonyos, hogy elvei és gyakorlata barátai és ellenei táborában a nyelvi kérdés visszhangra talált. PAISnak abban is igaza van, hogy „a nyelv helyesírási és hangtani elemeinek rendszerbe foglalása felé tett első komoly lépésnek kell megbecsülnünk a „Rationacio“-t. Csak sajnálni tudjuk, hogy a reakció kiütötte MISZTÓTFALUSI KISS kezéből a tollat, nyelvtani, helyesírási elvei, úji-

tásai a magyar iskola gyakorlatának is iránymutatást adhattak volna, és az általa annyira óhajtott magyar iskolák anyanyelvi oktatását helyes és haladó irányban modern nyelvi ismeretekkel gazdagíthatták volna.

id. TSETSI JÁNOS pataki tanár is valójában MISZTÓTFALUSI KISS helyesírási elveit foglalta szabályokba. PÁRIZ PÁPAI szótára mellékleteként jelent meg ezzel a címmel: *Johannis Tsétsi Illustris Scholae Sáros-Patak: Rect... Professoris; Observationes orthographico-grammaticae, De recta Hungarice Scribendi et loquendi ratione...* Az iskolákban tehát nagy elterjedtségnek örvendett. MISZTÓTFALUSI KISS és TSETSI helyesírási elve és gyakorlata nagy átalakulást idézett elő a magyar helyesírásban: A szóelemzés elvén állanak, de csak addig, ameddig a szóelemző írásmód meg nem változtatja lényegesen a szóalak kiejtését: *tudja, látja, adja* az írásmód a szó elemeinek megfelelően, de *láss, emberrel* az írásforma a kiejtésnek megfelelően, s nem a GELEJI által javasolt *lás, embervel*. Helyesen jegyzi meg gyakorlatukról KNIEZSA ISTVÁN, hogy „ez a kettős elv, amely helyesírásunknak mai napig is alapjául szolgál, kettejüktől származik.”¹⁵

8. FOGARASI JÁNOS Művelt Magyar Nyelvtan Elemi Része című munkájában¹⁶ nem véletlenül ír arról, hogy nyelvtana megírásával célja volt „a magyar nyelvet az eddigi nyelvtanok idegen formáiból, idegen nyelvek nyűgeiből kiszabadítani.” Valóban a latin nyelvű és sémájú nyelvtanaink hosszú sorát nehezen váltja fel a magyar nyelv sajátos természetéhez, szerkezetéhez és szabályaihoz idomuló, s a magyar terminológiával megírt nyelvtanirodalom.

Természetesen, az igény is nehezen született meg az ilyen jellegű nyelvtanok megírására. Az iskolák latin nyelvűsége és a magyar nyelv iskolai mostoha sorsa nem kedvezett az ilyen munkálatok megindulásának. ADAMI MIHÁLY (*Institutiones grammaticae Hungaricae*: 1761.), BÉL MÁTYÁS (*Der ungarische Sprachmeister*: 1729, 1731, 1736.). FARKAS JÁNOS (*Ungarische Grammatik*: 1771.) nyelvtanai idegen, latin, német nyelven jelentek meg, és elsősorban a magyarul tanulni akaró idegenek számára íródtak.

Amikor azonban 1778 óta a Normális Iskolák szervezete, s a nemzeti, illetőleg az elemi iskolák anyanyelvi oktatása már lehetővé tette azt is, hogy magyar tankönyvek készüljenek, a magyar nyelvű nyelvtani irodalomnak is nemes buzdításul szolgált ez a kevés lehetőség is. Egyrészt a már meglévő nyelvtanokból készülnek a magyar iskolák számára tanköny-

vek, mint pl. BÉL nyelvtanának magyar átdolgozása: *Magyar grammatika vagy is haza nyelvnek gyűkeres megtanulására való intézet ugyan a magyar nemzeti iskolák számára*, Buda, 1781, másrészt új tankönyveket is írnak. RÉVAI MIKLOS maga is készített tankönyvet, természetesen a saját helyesírási és nyelvtani elvei alapján: *A magyar nyelvnek helyes írása és kimondása felől kettős tanúság a vagy orthographia. A nemzeti iskolák számára*. Buda, 1778, 1780, 1781, 1782. stb. A nemzeti iskolák számára készült el: *A magyar nyelv tanításának két részei. Az igaz kimondás, és igaz írás a nemzeti iskolákra alkalmaztatva*. Buda, 1779.

Megindult tehát a magyar nyelvű nyelvtani tankönyvirodalom is. A kezdeti lépések nagyon bizonytalanok, de majd az 1790-es évek nyelvmozgalma ezen a téren is teremt változást, és a nyelv kérdést egészen határozottan és egyértelműen a magyar tanítási nyelv követelésének irányában is központi kérdésé teszi, s ezzel eljutottunk a fejlődésnek azon fokára, ahonnan már a magyar tanítási nyelv, a magyar tannyelv teljes győzelmének tudatában a fejlődés távlatai is megcsillannak: „Magyar nyelven lehet jól írni és okoskodni, mivel a magyar nyelvnek ereje is, és elégsége is minden tudományoknak tanítására bőven vagyon... taníttatni fognak magyarul az iskolák kitsintül fogva nagyig, a nyelvünk ki-tsinosíttatik, tanulóink könnyen tudományra kapnak „... lesznek szem-látomást több böltseink lesznek mindenről írt magyar könyveink, mellyek a falusi köz-népnek is értésére lesznek... esmératesebb leszén előttök a világ: hallani, látni, tudni ők is többet kívánnak.,”¹⁷ (Rácz Sámuel.)

IRODALOM:

1. Pais Dezső: A magyar irodalmi nyelv. „A II. Orsz. Nyelvészkon-gresszus.” Bp. 1954. 150.
2. Pesti Gábor: Aesopi Phrygii fabulae... Esopus fabulay, Viennae, 1536. (Magyarul: Szöveggyűjtemény, Bp, 1951. 166.)
3. Idézve: Toldy: Corpus Grammaticorum Linguae Hungaricae. — Pest, 1866.
4. Bornemissza Péter: Tragoedia Magiar Nelvenn. (Elektra) 1558, és modern hasonmás. Bp. 1923.
5. Vö. Bakos József: Nyelv és Iskola: 1790—1848. Egri Ped. Főiskola Évkönyve. I. Eger, 1955. 7—54.
6. Mindeney Gyűjtemény: 1790. IV. 175.
7. Ratio Educationis... Vindobonae. 1777. Friml fordítása. Az 1777-iki Ratio Educationis. Bp. 1913.
8. Magyar Hírmondó: 1784. júl. 5. sz.

9. Pucz Antal: Ertekezés a nemzeti Nyelv tökéletesítése és terjesztési Módjairól. Esztergamban, 1824.

10. Vö. Bod: Az isten vitézkedő Anyaszentegyházának... Historiája: 1760. Irodalomtörténeti Közlemények: 1899. 7—8, Egyet. Phil. Közl. 1900. 64.

11. Vö. Szende: A XVI. század nyelvszemlélete. Bp. 1938. Túróczi—Trostler: A magyar nyelv felfedezése. Bp. 1933.

12. Vö. még: Abaffy: Író és nyomdász viszonya a XVI. századi nyomtatványainkban. MNY. 49:28—35.

13. Zsirai: A modern nyelvtudomány magyar úttörői. Bp. 1952. 5.

14. Pais: A magyar irodalmi nyelv. „A II. Orsz. Nyelvészkonferencia” Bp. 1954. 149.

15. Kniezsa: A magyar helyesírás története. Bp. 1952.

16. Pesten, 1843. IX. 1.

17. Rácz: A Nemes Magyar Nemzethez rövid Emlékeztető Beszéd... Pest, 1790.